Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 127 2006

I distribution:
Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Stina Hansson, Lisbeth Larsson
Lund: Erik Hedling, Eva Hættner Aurelius, Per Rydén
Stockholm: Anders Cullhed, Anders Olsson, Boel Westin
Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktörer: Anna Williams (uppsatser) och Petra Söderlund (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av
Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Box 632, 751 26 Uppsala. Uppsatserna granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall inlämnas i form av utskrift och efter antagning även digitalt i ordbehandlingsprogrammet Word. Sista inlämningsdatum för uppsatser till nästa årgång av *Samlaren* är 1 juni 2007 och för recensioner 1 september 2007.

Uppsatsförfattarna erhåller särtryck i pappersform samt ett digitalt underlag för särtryck. Det består av uppsatsen i form av en pdf-fil.

I Samlaren 127/2006 publiceras de bidrag av Hanif Sabzevari (Uppsala universitet) och Lisa Schmidt (Södertörns högskola) som belönats med Svenska Litteratursällskapets pris för bästa magisteruppsats i litteraturvetenskap läsåret 2004–05.

Abstracts har språkgranskats av Sharon Rider.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

Svenska Litteratursällskapet Pg: 5367–8.

Svenska Litteratursällskapets hemsida kan nås via adressen www.littvet.uu.se.

ISBN 91–87666–24–3
ISSN 0348–6133

Printed in Sweden by
Elanders Gotab, Stockholm 2006

liga företaget för att undgå pessimism, frågar sig en kritisk läsare på s. 89? Stevens estetiska hållning är mycket svår att fånga. Han är å ena sidan inte en estetisk idealist i Fichte-Schlegeltraditionen, där referenten till de poetiska uttrycken försvinner, eller en förespråkare för poésie pure. Men det går heller inte att placera honom i den rena ting-är-ting-traditionen som Françis Ponge representerar. Stevens själv accepterade aldrig 'the linguistic turn', men vi läsare som lever efter den sene Wittgenstein, den sene Heidegger och Derrida, måste på något sätt förhålla oss till denna vändning mot språket. Formuleringar av typen "poetry is the mode of being, not its metaphorical representation" (s. 201) pekar ju tydligt mot en diskussion av poesins språkproblematik som aldrig genomföres i avhandlingen.

Vissa resonemang hade kunnat drivas längre. På s. 158 missar avhandlingsförfattaren det jämförande "like" – "It was like / A new knowledge of reality" –, på s. 159 försummas en intressant stilfigur som fokuserar 'imagination': "the absence of the /imagination had / Itself to be imagined. Den ironiska tolkningen av "Six Significant Landscapes" III kunde ha genomförts med mer emfas, om också myrorna betonats. En linje från representationen av kroppen till bilderna av "evenings", "gardens" och "maidens" kan noteras på s. 173.

Någon gång är avhandlingsförfattaren sympatiskt diskret vad gäller sina egna rön. "An Ordinary Evening in New Haven" förklaras vara löst strukturerad, men Daniel Anderssons egna rön pekar på raka motsatsen: dikten är i högsta grad "an abstract arrangement of the very process of dialectical understanding" (s. 199).

Ibland kunde förklaringar underlätta, t.ex. av den kryptiska Ormen som trop för intentionaliteten."The Auroras of Autumn" består i variationer kring en central idé; i Canto I uttrycks den i ormbildspråk. Ormen hävdas vara "the figuration of the images self" (s. 145). Här diskuteras också kroppen i Sartres och Merleau-Pontys tänkande; dikten handlar om hur medvetandet erfar världen genom kroppslig närvaro. Associationen går även till 'ouroboros'.

Självfallet fyller Daniel Anderssons avhandling mycket väl högt ställda krav på klart formulerat mål och syfte, klar och adekvat disposition, metodisk och teoretisk insikt, genomtänkt terminologi, självständig kritisk bedömning av materialet, förmåga att skilja mellan egna och andras resonemang m.m. Det enda man kan klaga på är egentligen sparsamheten vad gäller problematisering av de egna teserna. Å andra sidan uppmuntrar avhandlingens angivna format doktorander till viss ensidighet. Det är således lätt för en kritisk granskare att synda mot den första thorildska maximen "att veta vad man skall döma". Glädjande nog visar stickprovskontroller att akribin, liksom hänvisningstekniken, är god. Ibland kan ett "we" kombineras med en 3:e pers. singularform på verbet (s. 34, "excludes"); ibland kan en not hamna på fel sida (s. 116–117). Men detta är rena bagateller.

Invändningar kan riktas mot de flesta verk som skrivs inom den tolkningsteoretiska traditionen – genren inbjuder ju stundom explicit till detta – och det är fakultetsopponentens uppgift att tydliggöra dessa och därmed placera sig i en antagonistisk position i förhållande till doktorsavhandlingen. Det är därför av vikt att än en gång betona att Daniel Andersson är en utmärkt uttolkare av Wallace Stevens poesi som visar en utomordentligt god behärskning av den voluminösa tidigare forskningen. Han har dessutom lyckats hitta några alldeles egna tolkningsstrategier (descensionen, Sartre) i sitt arbete och profilerar sig därmed förtjänstfullt i förhållande till tidigare uttolkare. Daniel Andersson är dessutom en god stilist; avhandlingen är pedagogiskt skriven på en tydlig och klar engelska som förmår göra de subtila vändningarna i Stevens 'oeuvre' full rättvisa.

Roland Lysell

Dan Landmark, *"Vi, civilisationens ljusbärare" – orientaliska mönster i det sena 1800-talets svenska litteratur och kultur* (Örebro studies). Örebro 2003.

Frågor som rör vår identitet är åter i fokus i dagens samhälls- och kulturdebatt. Både på det personliga och på det nationella planet har hävdvunna föreställningar utmanats av starka krafter: av informations- och kommunikationssamhällets nya arbets- och kulturformer, av framväxten av nya globala nätverk, av den snabba internationaliseringen av handel och företagande och av framväxten av nya politiska transnationella nätverk som t ex EU.

För hundra år sedan var Sverige på ett sätt i ett likartat läge. Då levde vi under industrialismens genombrottstid. Också då, när vi bröt upp

från jordbruks- och bondesverige, ställdes frågor om den personliga och den nationella identiteten på sin spets. Framtiden blev osäker, och dåtidens unge pojke eller flicka kunde lika lite som idag vara säker på att reproducera sina föräldrars liv. Ett annat sorts liv erbjöds: fabrikernas, städernas, utvandringens till exempel. Och världen vidgades samtidigt med tidens all kommunikationsteknik, med ångbåtar och järnvägar, telegrafer, tidningar och telefoner. Vem är jag och vad är Sverige blev frågor högst relevanta och närvarande också i slutet av 1800-talet.

Dan Landmark inleder sin spännande och brett upplagda avhandling med att berätta om hur intresset för Orienten fick ett rejält uppsving under 1800-talets senare del. En mycket viktig aspekt av detta intresse handlar just om identitetsfrågor. Om personlig identitet, om nationell identitet, om europeisk identitet. Att möta Orienten, att skriva om Orienten var nämligen att skriva om Den andre, om Det annorlunda. Och att göra det handlade inte minst om att förstå sig själv, definiera sig själv, konstruera sig själv. Men när vi definierar oss själva med hjälp av andra, reses också ett moraliskt problem och en fråga om makt: På vilken grund beskriver vi den andre, med vilken rätt sätter vi våra etiketter; vilka avstånd skapar vi med våra dikotomier, och vilka intressen tjänar våra beskrivningar och vårt identitetssökande?

Dan Landmark har skrivit en bok som någon kanske tror handlar om något gammalt och exotiskt, om ”orientaliska mönster i det sena 1800-talets svenska litteratur och kultur”. Om det handlar den förvisso, men när jag läser den ger den minst lika mycket perspektiv åt ett högst aktuellt, ja tidlöst, problem som handlar om identitetsfrågor och beskrivningsmakt, och om hur människor och ”nationer” i tider av snabb förvandling brukar och konstruerar det annorlunda, den andre för att tala om sig själv. Detta skall jag också göra till den röda tråden i denna recension och presentation.

Dan Landmark har i sin avhandling tagit på sig tre uppdrag; en deskriptiv, kartläggande uppgift och till den vill han pröva åtminstone två hypoteser om orientalismen som svensk företeelse. Det deskriptiva syftet är att kartlägga hur orientalismen (i huvudsakligen Saids mening) tar sig uttryck i svensk litteratur och kultur under det sena 1800-talet. I denna kartläggning aktualiseras i första hand författarna Verner von Heidenstam, Oscar Levertin, Selma Lagerlöf och Sophie Elkan; kristna som skrivit reseberättelser från besök i Det heliga landet, PP Waldenström, Artur Nordlander och Nils Beskow och till sist en representant för dåtidens mediekultur, journalisten Alexis Kuylenstjerna.

Den första av de två hypoteserna är att orientalismen i Sverige skiljer sig från den kontinentala, framför allt genom sin kritik av kolonialmakternas jargonger om det österländska. Detta är en hypotes om att svenska orientalistiska mönster både traderar den stora diskursen, men också försöker distansera sig från den. Den andra hypotesen är kanske snarast både hypotes och metodprogram. Landmark vill nämligen sätta in sina mer precisa undersökningsobjekt och deras texter i en allmännare, komplex ”tidsanda”. Han vill frilägga vad han kallar ”orientaliska mönster”. Dessa mönster kan vi likna vid tankefigurer, tankestrukturer, paradigm som finns som stundtals omedvetna föreställningar och utgångspunkter, vilka styr våra framställningar och handlingar. På så sätt vill avhandlingsförfattaren studera text och kontext, samspelet mellan det lilla och det stora, det enskilda och det allmänna. Genom detta metodiska grepp menar han sig också kunna styrka hypotesen att orientalismen var (s. 19) ”ett betydande inslag i svensk sekelslutskultur och […] en viktig aspekt av tidens ideologiska och estetiska klimat”.

Att sammanfatta Dan Landmarks resultat är inte alldeles lätt. Han har själv nämligen underlåtit att sammanfatta sina resultat, och hans sätt att resonera är stundtals svåröverskådligt och knappast kristallklart. Men jag svarar på den uteblivna resumén genom att uppehålla mig vid resultaten i ett lite längre analyserande referat.

Först ut är naturligtvis den främste av 90-talets svenska orientalister, Verner von Heidenstam och hans tre ungdomsverk, den (relativt, se Andreas Nybloms kommande avhandling om Heidenstambildens etablering) succéartade poesidebuten *Vallfart och vandringsår*, romanen *Endymion*, som skildrar en tragiskt nog aktualiserad konflikt mellan Väst och Öst och slutligen det egensinniga men storslagna misslyckandet, allkonstverket *Hans Alienus*. Landmarks huvudsyfte är här att (s. 52) ”Klargöra hur […] betydelsemönstren i Heidenstams orientalism ser ut, hur den tar konkret form i hans verk och hur de opererar dialogiskt med traditionens och samtidens kontexter”.

För att visa detta har han, klokt tycker jag, framför allt lagt ned sitt krut på analysen av *En-*

dymion. Den romanen kan, konstaterar författaren, läsas på två sätt: ”dels som argumenterande idéroman, dels som en svärmisk-elegisk sagobok. Själva denna genremässiga kluvenhet kan […] ses som illustrativ för det jag […] kallat den orientaliska framställningens referentiella ambivalens” (s. 68).

Hans analys följer också konsekvent två spår, som hela tiden korsar varandra. Det ena är hans studier i *Endymions* litteraritet, och estetiska teknik. Det gör han elegant genom att ta romanens genremässiga komplexitet på allvar. I korthet och lite tillspetsat kan jag säga, att avhandlingsförfattaren på sätt och vis ser Heidenstam som en föregångare till Edward Said. Heidenstam vet, till skillnad från de flesta, att Orienten är en konstruktion, en europeisk mytologi. Han går inte på den, i alla fall inte fullt ut. Men däremot gör han estetisk ideologi av sin insikt. Konst handlar om inbillning, att låta de yttre intrycken förvandlas till inre bild. Så blir Orienten som ontologisk entitet kanske inte det viktigaste för Heidenstam. Han ville ju inte vara skomakarrealist, Orienten blev först och främst en del av hans inbillningsnaturalism. Jag återkommer till några konsekvenser av den slutsatsen, som jag inte tycker författaren utnyttjat fullt ut.

Det andra spåret Dan Landmark följer handlar om romanens – och diktsamlingens – tematik och mening. Den analysen hade inte varit möjlig utan den förra. Resultatet kan enkelt sammanfattas i det här citatet: (s. 71) ”Begäret efter det sköna och äkta i den orientaliska ursprungligheten som […] på grund av sin stora skönhet är döende, respektive avståndstagandet från det europeiska barbari den nya tiden med industrialism och masskultur, imperialism och kolonialism innebär”.

Med det går avhandlingsförfattaren över till ett idag ännu mindre läst författarskap, nämligen Heidenstams vän och vapenbroder Oscar Levertins. Han vill i det avsnittet undersöka (s. 88) ”vilka uttryck Levertins intresse för det judiska tar sig i hans diktning, men jag skall också försöka belysa hur det ger avtryck på Levertins verksamhet som framstående intellektuell och på hans position i nittitalet generellt”. Här är materialsituationen inte särskilt rik. Dan Landmark behandlar de fem judiska dikterna i debutsamlingen *Legender och visor* från 1891, ja närmare besett alltså fem av 41 dikter i samlingen, 17 av 120 sidor. Därutöver berörs några av Levertins essäer. Men bakgrunden till detta material är intressant. Levertin, själv alltså jude av börd, hade att hantera en lite speciell situation. Han levde, visar avhandlingsförfattaren, i en tid av växande antisemitism, också i en tid då flera av hans kollegor brukade orientaliska mönster och teman. Och just orientalismen bar i sin tur inte sällan på antisemitiska tendenser.

I det läget utnyttjar Levertin den orientaliska diskursens jargong och estetiska metoder för att tala om sig själv som jude. Typifierade judar som Ahasverus och Shylock tar Levertin bruk av. Men hans syfte är framför allt att värja sig från den antisemitiska offensiven genom att själv inta en relativt defensiv position. Han pläderar å ena sidan för en försoning mellan kristet och judiskt, å den andra för vikten att lyfta fram det för alla lika, eller för att använda en devis av Levertin som Landmark citerar: ”rasen intet, kärleken allt”.

Dan Landmark avslutar denna avhandlingens första del om de orientaliserande nittiotalisterna med att lyfta fram en ännu mer okänd text. Nämligen Sophie Elkans romanlika reseskildring *Drömmen om Österlandet* (1901), som var ett resultat av hennes och Selma Lagerlöfs gemensamma Orientresa åren 1899–1900. De båda vännerna och författarna delade systerligt på motivkretsen; Selma tog hand om Jerusalem, Sophie som vi skall se om Kairo.

Drömmen om Österlandet är väl knappast någon bra bok, men Landmark har nytta av den. Han ser nämligen hur boken speglar en mer generell orientalistisk problematik och framför allt hur den i ett avseende blir närmast idealtypisk för svenska orientskildringar. Motivet i boken är tämligen trivialt. Det handlar om mötet mellan en egyptier, Said ben Ali, och en svenska, Stina Brenner. Deras ofullbordade kärleksrelation har en uppenbar självbiografisk bakgrund, men Sophie Elkan brukar den för att uttrycka sin ambivalens inför det Österländska. Och läsaren av reseberättelsen blev nog lite kittlad av den inverterade genusordningen. Här är det en kvinnlig författare, som skildrar en kvinnlig huvudpersons lockelse, ja nästan förförelse av Orienten och av en orientalisk man.

Men Dan Landmark pekar på hur författaren med- och omedvetet uttrycker (s. 109) ”en specifikt svensk reaktion på den koloniala världsordningen”. Sådana generella påståenden kan förstås alltid diskuteras, men klart är att Elkan likt flera andra svenska författare lyckas uttrycka en gemensam grundhållning: en kritik av den koloniala ordningen, en lockelse och en viss förståelse

för det orientaliskt annorlunda, men ändå till slut en tilltro till det mer robust, balanserade och nyanserade förnuft som är det svenska. I analysen av Elkan framträder tydligt ett avhandlingens huvudtema: Hur Orienten i den svenska orientalismen ständigt gäckar, och författarna och läsarna frågar sig oupphörligt om det vi sett och läst om verkligen finns eller blott är hjärnspöken. Ja, också till detta skall jag återkomma, till frågor om vilka funktioner Orienten spelade i tidens litteratur.

Den andra delen av Dan Landmarks avhandling analyserar skildringar av Palestina, av Det heliga landet. Här kan det inte på samma sätt bli fråga om Orienten som ”hjärnspöke” eller estetisk lek, här möter vi författare med mer dokumentära anspråk. Men, som vi skall se, även författare med dokumentära ambitioner sitter åtminstone delvis fast i de orientaliska näten.

Palestinaintresset upplevde en verklig *hausse* i slutet av 1800-talet, då tre olika men besläktade rörelser förstärkte varandra: den messianska utopismen, den visionära sionismen och den expanderande turismen. Besläktade var dessa rörelser i den meningen att mötet med Det heliga landet på många sätt ställde identitetsfrågorna på sin spets. För Det heliga landet var förstås i en bemärkelse det annorlunda, det från Väst separerade, men å andra sidan representerar det, det kristna ursprunget. Så när man kom dit, hur skulle det kännas? Var man hemma – eller borta? Denna identitetsproblematik var på en och samma gång existentiell och nationell, personlig och kulturell.

Det här materialet är alltså som gjort för Dan Landmark. Han vill se vilka ”mentala och retoriska strategier” som resenärerna till Palestina mobiliserade när de sökte hantera denna märkliga identitetsupplevelse (s. 118). I ett första avsnitt närläser författaren tre svenska prästers reseskildringar; i ett andra studerar han Selma Lagerlöfs roman *Jerusalem*.

De tre prästerna är den välbekante PP Waldenström, den politiske vilden och missionsförbundarpionjären, och de mindre bemärkta Nils Beskow och Artur Nordlander. Dessa pilgrimsresenärer skildrar Landmark som en helhet, även om Nordlander är den som spelar huvudrollen – ingen som läser avhandlingen lär glömma skildringen av hur Nordlander badar i Gennesarets sjö samtidigt som han euforiskt börjar sjunga ”Hem, hem, ljuvliga hem”. Jag tycker själv att detta kapitel är ett av avhandlingens intressantaste. Det beror inte minst på författarens fina iakttagelse att Det heliga landet sätter modernitetsproblematiken på huvudet. Här blir mötet mellan ursprung och modernitet, stillastående och förändring, islamskt och kristet, det statiska och det dynamiska, det gamla och det nya särskilt påträngande, ibland traumatiskt. Hur hanterar de kristna resenärerna detta, att till exempel mitt bland de kristna heliga platserna se ett järnvägsspår, eller en modern basar vid Jesu grav? Jo, huvudstrategin är att ”antiprofanera” närvaron av både islam och moderniteten i Det heliga landet. De anti- eller avprofanerar sina iakttagelser på många sätt. Vanligast är nog att de använder Bibeln som en sorts modern guidebok, som får vägleda deras beskrivningar av vad de ser. Eller också mobiliserar de sin ”inre syn”, sina minnesbilder och föreställningar om det ursprungliga och lägger den som ett raster över nuet.

De här resenärerna ser på Palestina som om det vore ett museum, som frusen historia, vilken borde K-märkas i sin helhet. De blir besvikna just när museet visar sig vara högst levande samtid och pågående historia. När folk hittar på något, gör något nytt. Djupare sett vill de alltså, omedvetet, göra moderniseringsprocessen omöjlig, inte hemma i Väst, utan i Öst. Sätt Orienten på museum!

I det sista avsnittet om möten med Det heliga landet analyserar Dan Landmark Selma Lagerlöfs berömda utvandrarroman i två delar, *Jerusalem*, från åren 1901–02. Den handlar om Nåsbönderna som utvandrar till Jerusalem för att där leva i en ”American Colony”, i celibat; egendomslöst och i hopp om Kristusriket på jorden. Det är en roman som är fylld av spännande karaktärer, psykologiska konflikter, ideologiska reflektioner och, törs jag väl säga, livsvisdom. Kanske kan man säga att huvudtemat handlar om ideologiers och visioners potentiella faror, hur de kan vrida förnuftet ur våra händer och få oss att glömma att livets mening trots allt står att finna i den jordiska kärleken och i vårt arbete.

Vad gör en sådan roman i en bok om orientaliska mönster? Ja, inte platsar den i avhandlingen därför att den innehåller så mycket explicita beskrivningar och föreställningar om Orienten. Selma Lagerlöf varken svärmar för Orienten eller använder orientaliska troper för att kritisera en urartad västerländsk kultur, inte heller för att uttrycka någon svensk tredje ståndpunkt, nej inte ens för att kritisera kolonialismen eller schablonisera det orientaliska. Nej, Lagerlöfs roman är med i avhandlingen av ett annat skäl. Den är med där-

för att avhandlingsförfattaren menar att den *implicit* replikerar på 90-talets orientalism och problematiserar just de orientaliska mönstren. I den rika romanen finns nämligen ett viktigt tema, det här: Utvandrarna utvandrar med genuint dåliga kunskaper om det land de skall bosätta sig i, de har däremot rika föreställningar och visioner om det. Föreställningar som de mött i berättelser och tavlor från hembygden. Det land de kommer till är självklart ett helt annat. Verkligheten slår så att säga tillbaka och de har att på skilda sätt att hantera sin besvikelse. Det är det temat Landmark lyfter fram, och vrider och vänder på: Hur gör människorna när kontrasten mellan föreställd vision och upplevd verklighet blir stor, ja stundtals traumatisk.

Detta är en problematik som inte bara utopister i allmänhet både förr och nu haft att hantera. Det är ett ledmotiv i hela orientalismen: föreställning, verklighet, vision, besvikelse, saga, sanning; den här typen av motsättningarna aktualiseras hela tiden för dem som närmat sig det orientaliska. Författaren följer hur detta tema, kontrasten mellan vision och verklighet, gestaltas genom romanen. Det är, om sanningen skall fram, inte alltid lätt att som läsare hänga med, då Landmark nu släppt loss från de mer konkreta orientaliska mönstren till en generell problematik på metaplanet. Men han är uppenbart fascinerad av både romanen och problematiken, vilket kanske någon gång får honom att tappa den röda tråden ur sikte. Och kanske har han rätt i att hennes roman satte punkt för 90-talets orientalism, den som Heidenstam startat drygt tio år tidigare med *Vallfart och vandringsår* – själv lutar jag mer åt att krafter av mer ekonomiskt och politiskt slag spelade större roll. Jag återkommer till det.

Därmed är jag framme vid avhandlingens sista och kortaste del. Den behandlar blott ett namn, tidningsmannen Alexis Kuylenstjerna, alias Mustafa, och hans många resebrev och reportage från Orienten. Alexis är i några avseenden en befriande lättsam person bland alla allvarsmän- och kvinnor vi för övrigt möter i avhandlingen. Kanske är han den ende av dessa avhandlingens 90-talister som verkligen lever upp till ett livsglädjeprogram.

Alexis Kuylenstjerna gör ett kunnigt intryck, han formulerar sig kvickt och elegant, han rör sig ledigt överallt, är dristig, begåvad, äventyrlig, självmedveten. Han kallar sig alltså till och med Mustafa och klär ut sig, likt en tidig Günther Wallraff, till muslimisk beduin för att göra reportage inifrån. Sedd med en Pierre Bourdieus ögon är Alexis Mustafa en man som skickligt gör sig synlig på det konkurrensutsatta kulturella fältet. Inte för inte började han sin karriär som militär, och lite av det militära strategiska tänkandet tycker jag mig se också i hans journalistiska beteende.

Kuylenstjerna var DN:s utrikeskorrespondent i Mellanöstern åren 1895–1904 och han samlade, som så många andra, reportagen i bokform.

Kuylenstjerna kom som vår främste journalistiske Orientskildrare att flytta de orientaliska motiven från de vetenskapliga och kulturella finrummen till vardagsrummen. Han var läst, och han var populär. I något avseende kan man säga att han var en medial Heidenstam; båda sympatiserade med den andra sidan, med de orientaliska människorna och kulturerna och de var bägge ute i civilisationskritiska ärenden; allvarliga män bägge, men också båda villiga att leka med roller, identiteter och poser.

Dan Landmark urskiljer hur Kuylenstjerna använder skilda berättarröster i sina texter. Ibland är reportern Flanören i Orienten, som distanserat beskriver det myllrande livet som passerar förbi hans utsiktspunkt. Ibland är han Den intellektuelle kommentatorn, som lärt, kritiskt och välunderbyggt fäller sina domar och tar ställning i tidens politiska konflikter. Ibland är han en Metaberättare, som reflekterar över sitt uppdrag och det i grunden omöjliga att skilda det främmande och väsensskilda. Ibland slutligen är han en Hjälte, som inte undviker några strapatser för att nå sitt mål, en man som framträder med suverän kontroll över situationen, aldrig stående med byxorna nere eller i osäkerhet om vad han skall göra.

Och så kan Dan Landmark sluta sin avhandling och han gör det så här. Alltså som vanligt snyggt, välformulerat och träffande, ofta med en undertext, ibland självironiskt:

> Kuylenstjerna är i den berättelsen äventyraren och upptäckaren, den som ser, försöker lära känna och bemästra, den som tar initiativ och bjuder upp, och inte ger sig förrän han fått det han vill. Orienten är hans svårflörtade, intagande och aldrig helt färdigerövrade dam, den mörka kontinent han ska lysa upp med sin närvaro, sin kamera och sitt berättande. Just när han tror sig ha henne i sin hand drar hon sig undan. Han hatar och älskar Orienten.

Dan Landmarks avhandling är intressant, och den inbjuder därför också till både metodiska och teoretiska funderingar. Många av dem lyfte jag fram i min fakultetsopposition, här gör jag ett striktare urval.

Min första reflektion kring detta handlar om orientalismens funktion. Avhandlingsförfattaren är väldigt medveten om att i orientalismen väcks hela tiden frågan om vad den refererar till, vilka sannings- eller representationsambitioner den innehåller. Frågan om Orientens ontologiska status måste vara utgångspunkt för varje analys av orientaliska framställningar (s. 44). Jag menar att det hade varit rimligt att gå ett steg vidare och lyfta avhandlingen genom att analysera hur sekelskiftets orientalism till inte ringa del var ett tidsbundet uttryck för tidlösare företeelser. Jag skall ge fyra exempel på vad jag menar. Först förstås orientalismens uppenbara strukturlikheter med hela utopi- och dystopigenren. Orientens funktion är just ofta att vara "den andra platsen, landet Ingenstans". Liksom i utopin handlar det om Resenären som kommer till det främmande landet (*Utopia*, *Solstaten*, *Lilleput*, *En återblick* etc.). Utopin och orientalismen är sedda så just ett berättartekniskt grepp för att kunna diskutera och problematisera det egna, det samtida.

För det andra vore det givande att ställa de orientaliska resenärerna i jämförelse med andra. Den franske litteraturvetaren Vincent Fourniers analyser av franska resenärer till Sverige vid samma sekelskifte hade t ex kunnat utgöra en intressant referenspunkt. I *L'utopie ambigüe* (2000) visar Fournier att de franska resenärerna till Sverige är mycket lika de svenska i Orienten, platsbesöket är av underordnad roll. De franska ser nämligen dels det de saknar i Frankrike (t ex samförstånd, klassernas harmoni, gräsrotsdemokrati, vildmarken, det enkla, okomplicerade livet), dels upptäcker de småningom att det främmande paradiset djupare sett inte är så kul, det saknar dynamik, utveckling, handlingskraft och förändring. Man dör av tristess och overksamhet i Sverige. De besöker, likt de svenska skribenterna, en tvetydig utopi. Det spelar ingen roll vart man reser, det främmande blir ändå bara en spegel av det egna. Vad skiljer orientalisterna från säg en Artur Lundkvist i Afrika? Han som söker bekräftelse, som blir besviken men konstruerar för att bibehålla livslögnen (jfr prästernas avprofanering med Lundkvists sexualisering), eller från alla de resenärer som rapporterade från Kina, Albanien eller tredje världen under 1960-talet.

En annan tänkvärd referenspunkt är Pierre Bourdieus "La rhétorique de la scientificité" (1982) i *Ce que parler veut dire* som vore ett intressant komplement till Said. Bourdieu dekonstruerar här en annan, men visar det sig mycket närbesläktad diskurs, nämligen klimatläran, framför allt i Montesquieus berömda tappning i *Om lagarnas anda*. Här förvetenskapligas en mycket kraftfull diskurs, ett bipolärt tänkande där dikotomin inte är Väst-öst utan Nord-syd: kall-varm; kalla sjukdomar, självmord; varma, syfilis, pest – kraftfullhet, vekhet – mod, självtillit; misstänksamhet – virilitet och potens; passivitet och lättja – monogami, jämställdhet mellan könen; polygami – frihet; despotism – kristendom; islam.

I det här sammanhanget aktualiseras en hypotes som Landmark tyvärr aldrig prövar: Nord–sydpolariteten blir svårare att använda i takt med att Europa integreras och kommunikationstekniken utvecklas. I det läget kommer det slutande 1800-talets *hausse* för Väst–öst-polariteten som räddaren ur nöden.

Och till sist om detta: min egen hemmabana på området, den pastorala traditionen (se *Maskin och idyll: Teknik och pastorala ideal hos Strindberg och Heidenstam*, 1985). I modern pastoral forskning skulle säkert Orientalismen i allmänhet och Heidenstams i synnerhet ses som variationer på pastorala kompositionsmönster och pastorala ideal. Den pastorala traditionen kännetecknas bland annat av två saker. Det är en civilisationskritisk tradition som utnyttjar två troper, strategier, nämligen mötet med det okända andra respektive resan mellan det välbekanta och det annorlunda. Allt detta för att kunna reflektera över vad som är önskvärt, vad som är autentiskt, eget. Den pastorale resenären startar i den egna, som alienerande uppfattade Övercivilisationen – reser till den orörda Naturen, högcivilisationens motpunkt, en resa som alltid leder till besvikelse, här kan man inte leva – och till slut utvecklas syntesen, den önskade Pastoralen, där Natur och Kultur förenats, naturen kultiverats och övercivilisationen kultiverats genom att ha närmat sig naturen. Pastoralen är en tredje ståndpunkt, uttryckt i orientaliska termer, en förening av Väst och Öst.

Jag skulle velat se Landmark förhålla sina resultat också till en annan kontext: modernitetsforskningen. Då ser man att Orientalismen på många vis är politiskt hemlös och kan brukas i skilda politiska diskurser. Det kan räcka med att antyda

detta genom att lyfta fram några tänkbara samband mellan skilda modernitetshållningar och vilken funktion orientalismen hypotetiskt kan spela i dem:

- Konservativ utvecklingsoptimism – etablissemangets Orient, det underutvecklade Andra, det exotiska kuriosaintresset, rasism, kolonialism.
- Radikal civilisationskritik – Orienten som utopi och positiv motbild, livsglädjen, och friheten från västs ensidiga rationalitet och effektivitet.
- Konservativ civilisationskritik – Den rättvist förlorande Orienten, ty annars sprider sig till Väst dekadansen, erotismen, ansvarslösheten, den moraliska slappheten.
- Radikal utvecklingsoptimism – Bland dessa modernitetsbejakare tror jag Orienten är i stort frånvarande. De blickar alla framåt likt en Wallenberg, en Branting eller en äldre Heidenstam.

Sett så här ser vi måhända att det kan vara med orientalistiska mönster som med modernitetskritiken. Det vill säga här bildas, åtminstone på ytan, oheliga allianser. Kungahuset och Heidenstam är båda frälsta på orientalismen, men den senare brukar den i antirojalistiska, samhällskritiska syften, det förra för samhällsbevarande och status quo.

Dan Landmark använder en rik, mångfaldig, men disparat empiri. Det tycker jag är väldigt bra. Han är inte den sortens litteratur- eller idéhistoriker som låter texten eller kanon bestämma vad han skall göra. Tvärtom har han ett problem och det är det problemet som avgör vilka texter som blir relevanta för honom. Därför blir också de icke-kanoniserade texterna intressanta. Elkan och Kuylenstjerna till exempel. Men jag saknar en mer teoretisk ambition. Avsaknaden av sammanfattning är talande. Hur hänger nu allt till slut ihop?

Jag skulle vilja att författaren försökt resonera om Det annorlundas typologi och Den andres funktionslära, om ”det bipolära tänkandets” struktur. Det skulle ha ökat generaliserbarheten i hans resultat och minskat risken för att vi i onödan moraliserar över orientalismen. Men för att ta ett sådant teoretiskt grepp behöver man komparationer i tid och rum. Jag tror att de komparationerna hade kunnat göras med hjälp av det jag nu tagit upp: jämförelser med utopismen, med reseskildringar från andra kulturer än Öst, med andra bipolära traditioner som t ex Nord–syd-tropen i klimatläran och slutligen med den pastorala traditionen. Alltså tydligare skrivit in sig i modernitetsforskningen, och därmed hade Dan Landmark också mycket tydligare än han nu förmår kunnat resonera om sin avhandlings båda hypoteser. De förblir outvecklade och någonting som läsaren själv i alltför hög grad tvingas formulera.

Därmed tänkte jag helt vända på perspektivet och i stället diskutera det specifikt tidsbundna i den orientalistiska tankefiguren så som den uppträdde i Sverige decenniet före sekelskiftet 1900. Dan Landmark är intresserad av att sätta saker och ting i sin kontext. Men vad menar han egentligen med kontext? Jo, i praktiken är det annat tal, prat, litteratur, debatt… Jag finner däremot mycket lite av ekonomi, teknik och politik i avhandlingen. Jag saknar det då det för mig är självklart att orientalismens aktualiserande också hänger samman med det industriella genombrottet och dess faser, med tidens låg- och högkonjunkturer, med demokratikampen, egnahemsrörelsen, emigrationshotet… I det perspektivet är det t ex en stor skillnad på orientalismens villkor i det offentliga samtalet då Heidenstam uppträdde år 1889 och Lagerlöf år 1902. Diskursutrymmet (se min *Den tidlöse modernisten*, 2004) har skiftade gränser och det spelar en avgörande roll för både produktion och reception av orden. 1889 levde vi fortfarande i efterdyningarna av den stora industriella depressionen. 1902 har det industriella genombrottet ingått i sin andra fas: ”snilleindustri”, städer, konsumtion. Det finns heller ingen tvekan om industristatens seger. Orientalismen har vid den senare tidpunkten betydligt mindre möjligheter att framstå som reellt alternativ eller lockande utopi. Selma Lagerlöf sätter måhända egen punkt för orientalismen, men knappast för sekelskiftes orientalism. Det gör kommunikationsteknik, modernitet och radikalism. En orientalist hade då ingen chans mot en Hjalmar Branting eller en Karl Staaff som hade mer framåtsyftande ting att ta hand om.

Samtidigt finns intressant nog en stor likhet mellan Lagerlöfs och Heidenstams gemensamma utopikritik. Den senare använder orientalismen för att uttrycka ett utopikritiskt livsglädjeprogram, den förra replikerar på orientaliska mönster för att kritisera trosvissa ideologer. Så på det sättet satte redan Heidenstam punkt för orientalismen, alltså punkt för den i meningen att re-

dan han utnyttjade de orientaliska mönstren just för att varna för metafysiska illusioner (i hans fall 80-talets utopister och socialistiska paradisdrömmare, som la allt värde med livet i framtiden). Lagerlöf använder orientalismen implicit, Heidenstam explicit men båda i samma ärende.

Var läser man av tidsandan, kontexten? Jag menar att också här är Landmark lite för idealistisk, och identifierar tidsandan med det som står i böcker och tidningar och skrivet av intellektuella och konstnärer. Av orientalism finner man däremot inte mycket hos de politiskt och ekonomiskt potenta krafterna i tiden, de som formade tiden och framtiden. Liberalerna, de växande socialdemokraterna, de moderna kapitalisterna. Desto mer hos dem som mot sekelskiftet uppenbart höll på att förlora mark och betydde allt mindre för framtiden, *l'ancien regime*, aristokratin, kungahuset, högerkrafterna, akademisterna, författare och präster…

I denna recension skall jag inte som vid oppositionen demonstrera denna avhandlings mest uppenbara svaghet. Den handlar om formell akribi, citat och annat som handlar om noggrannhet vid hanterandet av källorna.

Nästan alla citat jag granskat innehåller något fel eller någon tveksam uteslutning. För det mesta är det inte betydelsebärande, men det är slarvigt.

Så låt mig med det konstaterande peka på vad jag menar vara en svaghet i Dan Landmarks analys av just Heidenstam. Denne var, som Said, insiktsfull om att orientalism och Orienten är två väsenskilda ting. Heidenstam var också sur på alla som anklagade honom för att idyllisera det österländska, att han inte var realist. Till dem, t ex Georg Brandes och Böök skrev han i *Pepitas bröllop* ironiskt så här: ”En så ensidig eller om man så vill, så genomtänkt ingenjörsnaturalism som den nyss påpekade framträder visserligen endast undantagsvis ur de dagliga recensionerna, men den stora kardinalfrågan för anmälaren av 'Pepitas bröllop' lyder dock alltid: är det skildrade sant eller inte? Därpå beror diktens vara eller icke vara”. Själv analyserade jag *Endymion* i min avhandling på det omvända viset: dvs. jag läste den som om den handlade inte så mycket om verkligheten som om det önskvärda.

Jag tycker inte att Dan Landmark för sin analys av Heidenstam tillräckligt långt och inte heller är riktigt konsekvent. Han nöjer sig i stort med att konstatera att Heidenstam använder orientalismen som mönster, och brukar detta mönster för att kritisera västerlandets urartning. Men vad är det då djupare sett som Heidenstam gör med det orientaliska? Jag tror inte, som avhandlingsförfattaren, att orientalismen för Heidenstam blir ”en utgångspunkt för en samtidskritik” (s. 49). Jag tror snarare att den blev en lösning på det omöjliga i hans livsåskådningsprogram och att hans orientalism är intressant främst sedd så. Här trampar visserligen Dan Landmark på en öm tå i sin avhandling, nämligen min tå. Han förklarar, i en not dessutom, att Kylhammar i sin Endymiontolkning nog kunnat föra analysen längre än han gjort (s 194). Jag menar att det är tvärtom. Livsglädjeprogrammet och civilisationskritiken var enligt mitt sätt att se nummer ett för Heidenstam, Orientalismen blott ett ideologiskt och estetiskt medel. Livsglädjeprogrammet förutsatte bejakelse av här och nu. Därför kunde han inte förlägga berättelsen om det hela till Sverige eller det stenkolsbolmande Europa.

Och framför allt, ser man det så här så ser man bättre vad Heidenstams civilisationskritik gick ut på. Orientalismen, de orientaliska motiven var till för att utveckla en livsåskådning. En livsåskådning som sökte en motvikt till det för den unge Heidenstam förhatliga i den egna samtiden, det som cirklade kring begreppspar som Vetenskap – förvetenskapligade, Teknik – instrumentalism, Kapital – nyttokult, Arbete – protestantisk etik. Sedd så är orientalismens betydelsemönster faktiskt djupare än Landmark visar. Han kunde ha fört analysen längre än han gjort, och inte stannat vid ytan (Heidenstam mot masskultur, industrialism, materialism). Orienten spelar följdriktigt också helt ut sin roll när Heidenstams världsbild förändrades, då hade han inte längre vare sig ideologiskt eller estetiskt behov av orientalismen. Men analyserad som jag här antyder, är det inte alls som Landmark skriver så att nittitalets tankeklimat ”idag förefaller oss avlägset och främmande” (158). Jag tror det på många vis är tvärtom. Och dessutom att Dan Landmark på den här punkten säger emot sig själv. Heidenstamkapitlet slutar med att han argumenterar för att *Endymion* är ”en elegi i allegorins form” (s. 85). Men senare hävdar han att en av hans viktigare teser är att Heidenstam ”tycks identifiera sig med de kultur- och mythistoriska gestalter som befolkar/hans/diktning” och att detta är ett faktum som gjort 90-talet avlägset (s 158). På sid. 101 skriver författaren vidare att det typiska för Heidenstam är att

”han klär ut sig som oriental”. Jag har svårt att se det så. Allegori, identifikation och rollspel går inte ihop. Man identifierar sig inte med sin roll mer än för tillfället, inte heller med sina allegoriska figurer, man använder dem för att säga något. Och detta något menar jag dessutom bestämt är fortsatt relevant och intressant.

Dan Landmarks bok är stimulerande och jag hoppas att mina kritiska anmärkningar och min vilja att gå vidare i analyserna, fördjupa dem, göra dem mer allmängiltiga och mer teoretiskt relevanta är mitt sätt att ta Dan Landmark på allvar. Så till slut: vilka är *”Vi, civilisationens ljusbärare” – orientaliska mönster i det sena 1800-talets svenska litteratur och kultur* främsta förtjänster?

Detta är en avhandling som är problemstyrd. Författaren har ett intressant, relevant och originellt uppdrag att kartlägga och analysera orientalismen vid ett svenskt sekelskifte. I det perspektivet blir allt material relevant som hjälper honom att lösa sitt uppställda problem. Högt eller lågt, fiktivt eller icke-fiktivt, känt eller okänt, kanoniserat eller avsakraliserat, sådant spelar ingen roll i Dan Landmarks avhandling. Det problemstyrda arbetssättet aktualiserar eller vitaliserar intresset för tidens litteratur, både den en gång kanoniserade som Heidenstams och Levertins, den aldrig riktigt erkända som Elkans eller Kuylenstjernas, texter av präster och resenärer och andra tidsbundenheter, liksom fortfarande uppburna som Lagerlöfs. Kanske kan man säga att detta blir en tvärvetenskap, där problemet, inte ämnesdisciplinen, avgör vilken sorts texter som skall tolkas och analyseras. Och en stor förtjänst med avhandlingen är förstås att den mer än många är existentiellt lärorik, den säger mig något om den tidlöst svåra problematiken att närma mig den andre, den främmande.

Martin Kylhammar

Bodil Børset, *Støy og stemmer. Radioteknologi og stemme i Nathalie Sarrautes ”pièces radiophoniques”*. Trondheim 2006.

Nathalie Sarraute avskydde beskrivningar.

Hon avskydde också citationstecken och kolon. Alltså hade hon svårt att tåla inskott i stil med ”sade Jeanne”, ”svarade Paul”, ”log Madeleine”. Sådant var klumpigt och konventionellt, och dessutom trodde ingen längre på den sortens berättande. Balzacs läsare är inte vår tids läsare. Vi lever i misstänksamhetens tidsålder.

Men ingenting avskydde Sarraute så mycket som reflexion och analys. Den sanna litteraturen skulle vara omedelbar. Den skulle gestalta inifrån och ut. Den skulle rikta sig direkt till läsaren, utan att ta omvägen via en allvetande berättare.

Därför hade Sarraute inte mycket till övers för en författare som Proust, han som mer än någon annan sysselsatt sig med att analysera det mänskliga medvetandets mekanismer. Prousts romankonst är överspelad för länge sedan, menade Sarraute, även om hon själv haft stor glädje av att läsa Proust.

Så vad återstår? Om man tömmer romankonsten på beskrivning och reflexion, och om man dessutom skalar bort trytferingar av typen ”sade Pierre” och ”skrattade Françoise”, vad återstår? Svaret är: tal.

Talet var Nathalie Sarrautes sanna terräng, det omedelbart återgivna och oförmedlade talet. Det var därför hon förkastade citationstecken. Inte nog med att de var otympliga, de markerade alltid en viss distans och ofta nog ironi, och sådant var hon ointresserad av. Hon föredrog det enkla tankstrecket. All anföring skulle vara direkt. Det var det ena. Det andra var att anföringen skulle stå för sig själv, utan att ta hjälp av beskrivningar av ansikten, miljöer och bakgrund.

För Sarraute ledde tankstrecket in i en värld som var befriad från den litterära traditionens tyngd. Det var så hon kom att bryta ny mark. Hennes författarskap handlar från början till slut om tal. Allt kretsar kring det verbala umgänget mellan människor, de må sedan vara två eller tre eller tio. Att tala är att orkestrera tystnaden, att möblera tomrummet med meningsbärande stavelser och vokaler. Också hennes självbiografiska bok, *Enfance* från 1983 (Innan bilden bleknat), är formad som en dialog – mellan ett berättande jag och ett annat jag. Till och med hennes essäer bär på en implicit dialogstruktur, som Ann Jefferson har påpekat (*Nathalie Sarraute, Fiction and Theory* [Cambridge, 2000], 142).

De talande hos Sarraute saknar i regel namn, ansikte, kropp, historia. De talande är stämmor, varken mer eller mindre, och Sarraute utvecklade en ny sorts psykologisk realism genom att avlyssna dessa röster. Hon riktade in sig på att gestalta de knappt förnimbara rörelser i medvetandet som låter sig spåras närhelst människor pratar. Som få andra förmådde Sarraute sondera själens mikrovågor.